

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 015

May- 2025

“ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार”
- शिक्षणमहर्षी डॉ. कापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara, Maharashtra

Affiliation: Shivaji University, Kolhapur

(Grade: B++ with 2.77 CGPA)

One Day Online NATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE

On

06th March 2025

On

‘Innovation for Sustainable Development
and Restoration of Environment’

‘पर्यावरण पुनरुत्थान और शाश्वत विकास
के लिए नवाचार’

‘पर्यावरण पुनर्संचयी व शाश्वत विकास
करण्यासाठीच्या नवकल्पना’

Special Issue Editor: I/C Prin. Prof. (Dr.) U. E. Salunkhe

Coordinator, IQAC: Dr. D. M. Bhise

Conference Coordinator: Dr. S. K. Naik

Guest Editor: Prof. Dr. M.A. Kadam-Patil

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

86	<i>Socio-Economic Problem of Laterite Quarry Workers Special Reference in Sindhudurg District</i> Dr. Naik Sambhaji Kallappa	468-474
87	मानवी आरोग्य आणि पर्यावरण परस्परसंबंध प्रा. डॉ. विक्रम लक्ष्मणराव भुतेकर	475-477
88	<i>Emerging Trends in Consumer Preference for Organic Products in India: A study of Market Trend</i> Ghorpade Snehal	478-483
89	मानव आणि पर्यावरण डॉ. उत्तम बी. वाघमारे	484-487
90	वायू प्रदूषणाचे पर्यावरण आणि मानवी आरोग्यावर होणारे परिणाम प्रा. संगीता यशवंत पाटील	488-494
91	पर्यावरण आणि सामाजिक समस्या डॉ. भोंगळे स्वाती बापूराव	495-498
92	नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सामाजिक कौशल्य विकासावरील प्रभावाचा अभ्यास डॉ. जाधव सतीश रजनीकांत	499-504
93	<i>Review on a Green Energy Source Fuel Cell</i> G. A. Kadam, R. K. Nimat	505-510
94	<i>Climate Change and It's Impact on Humans</i> Khokale Dadaram Laxman	511-514
95	<i>Study of Environmental Policies in ASEAN Countries</i> Jadhav Haridas Arjun	515-519
96	पर्यावरण आणि राजकारण अवधूत बाबासो टिपुगडे	520-522
97	<i>Sustainable Development Goals and Gender Equality in India</i> Prof. Punde Pragati Balasaheb	523-528
98	शाश्वत विकास ध्येये आणि लैंगिक समानता आफरीन मुनवर मुजावर	529-533
99	भारतीय उपखंडात प्लास्टिक प्रदूषणाचे मानवी आरोग्यावर होणारे परिणाम - कारणीभूत उदासीन भारतीय राजकीय व्यवस्थेच्या विशेष अनुषंगाने प्रा. अभय मारुती चव्हाण	534-538

पर्यावरण आणि राजकारण

अवधूत बाबासो टिपुगडे

संशोधक विद्यार्थी : शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना

पर्यावरणाच्या राजकारणावरील कोणतीही चर्चा ही मूलतः पर्यावरण आणि त्याचा मानवाशी आणि विकासाशी असलेल्या संबंधांकडे कोणत्या पद्धतीने पाहिले गेले आहे याच्याशी संबंधित असली पाहिजे. हे सांगण्याची गरज नाही की या प्रश्नावर अनेक दृष्टिकोन आहेत. या पैलूवर कोणत्याही एका विचारसरणीचा मक्तेदारी असल्याचे म्हणता येणार नाही. तसेच, पर्यावरणावरील विविध राजकीय दृष्टिकोन हे एकमत आणि दृष्टिकोनांच्या भिन्नतेचे एक मिश्रण आहे. मानव आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंधांबद्दल मानवी ज्ञान देखील उत्तरोत्तर वाढलेले दिसून येते. १९५० च्या दशकाच्या अखेरीस प्रबळ विचारसरणी अशी होती की पर्यावरणाला गृहीत धरले जाऊ शकते. नैसर्गिक संसाधने अक्षय्य समजली जात होती. मानव त्यांच्या परिणामांची खरोखर काळजी न करता त्यांचा अंधाधुंध आणि पूर्णपणे वापर करण्यास स्वतंत्र होता. इतकेच नाही तर, मानवजातीच्या भौतिक विकासासाठी नैसर्गिक संसाधनांचा अंधाधुंध वापर करत होता. औद्योगिक जगात प्रचलित असलेल्या कोणत्याही प्रकारच्या आर्थिक विकासाच्या विचारसरणीत हा दृष्टिकोन मोठ्या प्रमाणात होता. नैसर्गिक संसाधनांना मर्यादित उपलब्धता म्हणून पाहिले जात नव्हते, तर ते केवळ एक साधन म्हणून पाहिले जात होते ज्याद्वारे मानवजातीचा भौतिक विकास साध्य करता येत होता. या दृष्टिकोनावर आता प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात आहे आणि तो नाकारला जात आहे. पर्यावरणीय नाजूकता (ज्याचा अर्थ नैसर्गिक संसाधने कमी होण्याची वास्तविक शक्यता आहे) आणि त्याचे संवर्धन करण्याची गरज आता निर्विवाद तथ्य म्हणून उदयास आली आहे. तसेच पर्यावरणीय अपरिहार्यता केवळ स्वतःसाठीच नाही तर मानवी अस्तित्वासाठी देखील मानवी अस्तित्वाची एक वस्तुस्थिती म्हणून स्थापित केली गेली आहे. दुसऱ्या शब्दांत, पर्यावरणाचे संरक्षण हे एक गरज म्हणून पाहिले जात आहे.

उद्दिष्टे :

पर्यावरण संकल्पान जाणून घेणे.

पर्यावरण आणि राजकारण यांचे जागतिक संदर्भ अभ्यासने .

पर्यावरण, विकास आणि राजकारण यांच्यातील संबंधांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

पर्यावरणाच्या माध्यामतून राजकारण घडून आले आहे.

पर्यावरण आणि राजकारण यांचे जागतिक संदर्भ दिसतात .

पर्यावरण , विकास व राजकारण यांचा सह - संबंध आहे.

पृथ्वीने एक परिसंस्था म्हणून त्यांच्या वातावरणात विविध प्रकारच्या जीवसृष्टीच्या सहअस्तित्वासाठी योग्य परिस्थिती निर्माण केली आहे. मानवांनी, त्यांच्या अतुलनीय वर्चस्वामुळे, इतर सर्व प्रकारचे स्थान प्राप्त केले आहे. मग असे गृहीत धरता येईल की पर्यावरण हे इतरापेक्षा मानवांचे आहे आणि इतरापेक्षा त्यांना त्यात जास्त प्रवेश आहे किंवा असावा? मानवी समाजांनी स्वतःला

राष्ट्रराज्यांमध्ये संघटित केले आहे. ही राष्ट्र राज्ये पुढे प्रगत औद्योगिक राष्ट्रे आणि अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रांमध्ये विभागली गेली आहेत. तथापि, पर्यावरणाचे असे कोणतेही औपचारिक विभाजन झालेले नाही. पण विकसित राष्ट्रांनी, त्यांच्या आर्थिक आणि राजकीय श्रेष्ठतेमुळे, पृथ्वीच्या नैसर्गिक संसाधनांचा मोठा वाटा उचलला आहे. उदाहरणार्थ, विकसित देशांमध्ये राहणाऱ्या जगातील सुमारे २७% लोकसंख्येकडे जगातील सुमारे ७५% संपत्ती आणि संसाधने आहेत असा अंदाज आहे. या प्रक्रियेमुळे अपरिहार्यपणे अशा परिस्थिती निर्माण झाल्या आहेत ज्यांनी गंभीर पर्यावरणीय ताण निर्माण केला आहे. आणि विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये, कोणाच्या दारावर प्रमुख जबाबदारी आहे याबद्दल सुरू असलेला वादविवाद अद्याप सोडवला गेलेला नाही. म्हणूनच, या संदर्भात 'कोणाचे पर्यावरण' हा प्रश्न प्रासंगिक बनतो. शिवाय, राष्ट्रांच्या राज्यांमध्येही वेगवेगळे गट आणि वर्ग आहेत. या गट आणि वर्गांमध्ये, अर्थव्यवस्था, राजकारण आणि धोरणात्मक स्थानावर आधारित नैसर्गिक संसाधनांच्या प्रवेशाची असमानता आहे. यामुळे अनेकदा संघर्षाची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. राखीव क्षेत्र असलेल्या जमिनीवर किंवा स्थानिक आदिवासी लोकांची वस्ती असलेल्या जागेवर पर्यटन हॉटेल बांधण्याची योजना अशीच समस्या निर्माण करेल. भारतात, पाणी आणि वीज पुरवण्यासाठी, पूर रोखण्यासाठी आणि सिंचन सुविधा पुरवण्यासाठी नद्यांवर मोठी धरणे बांधण्याच्या सरकारच्या निर्णयामुळे अपरिहार्यपणे मोठ्या प्रमाणात लोक आणि वन्यजीव विस्थापित झाले आहेत आणि पूर्वी त्या जमिनीवर कब्जा करणाऱ्या स्थानिक लोकसंख्येच्या प्रतिकाराला नेहमीच सामोरे जावे लागले आहे. येथेच 'पर्यावरण कोणाचे' हा प्रश्न महत्त्वाचा बनतो. म्हणून, हे स्पष्ट असले पाहिजे की मानवाचा पर्यावरणाशी असलेला सह - संबंध, संसाधनांबाबत विविध राष्ट्रांमधील स्पर्धा आणि त्याचे पर्यावरणावर होणारे परिणाम आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या उपलब्धतेबाबत आणि वापराबद्दल विविध सामाजिक गट आणि स्तरांमधील संघर्ष हे प्रश्न वाढत्या प्रमाणात राजकीय बनत आहेत. हे एक विशिष्ट प्रकारचे राजकारण आहे. जे संघर्षाची परिस्थिती निर्माण करू शकते, जे केवळ राजकीयदृष्ट्या सोडवता येते, म्हणजे राजकीय दबाव आणि हस्तक्षेपांद्वारे. शेवटी, पर्यावरणावरील वादविवाद हा सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, संसाधनांच्या वाटणी आणि वितरणावरील वादविवाद आहे. या अर्थाने पर्यावरणाचा प्रश्न देखील एक राजकीय प्रश्न आहे.

पर्यावरणाचे राजकारण:

पर्यावरणाशी संबंधित कोणत्याही प्रकारचे राजकारण १९६० च्या दशकापासून या जाणीवेवर आधारित आहे की मानवाच्या भौतिक आणि जैविक वातावरणात जलद बदल होत आहेत. हे बदल, जर नियंत्रित केले नाहीत तर, प्रचंड मानवी दुःख आणि विनाश आणण्यास सक्षम आहेत. या संदर्भात दोन विकास महत्त्वपूर्ण ठरले आहेत:

१) जगभरात. विशेषतः विकसित देशांमध्ये, पर्यावरण संरक्षण उपायांशिवाय जलद तांत्रिक विकास.

२) लोकसंख्येमध्ये विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ.

वरील दोन्ही ही मुद्दे एकमेकांशी इतके संबंधित आहेत की त्यांनी पृथ्वीच्या संसाधनांचा न्हास आणि पर्यावरणीय न्हासात योगदान दिले. असा अंदाज आहे की, या संसाधनांचा न्हास अशा वेगाने होत आहे. ज्यामुळे नैसर्गिक चक्रात त्यांचे नूतनीकरण करण्यासाठी वेळ मिळत नाही ज्यामुळे एक रिकामी स्थिती निर्माण होते. यातील काही संसाधने देखील अक्षय्य नाहीत. याव्यतिरिक्त, नैसर्गिक संपत्तीचे औद्योगिकदृष्ट्या शोषण करण्याच्या प्रक्रियेमुळे पर्यावरणीय आपत्ती उद्भवू शकतात. हीच चिंता मुळात ग्लोबल पर्यावरण चळवळीला कारणीभूत ठरली आहे.

जागतिक पातळीवर, पर्यावरणीय चिंता आणि राजकारणाचे दोन टप्पे आहेत. या मध्ये प्रथमतः भाग विकसित देशांनी घेतला आहे. प्रामुख्याने अमेरिकेने साधारणपणे १९७० च्या दशकात सुरू झाला, तो अधिक स्थानिक स्वरूपाचा होता. स्थानिक महत्वाच्या पर्यावरणीय समस्यांना त्यांच्या मोठ्या परिणामांबद्दल फारशी काळजी न घेता अधोरेखित करण्यात आले. मात्र पुढे पर्यावरणीय समस्यांच्या सार्वत्रिकतेवरही भर देण्यात आला. नोव्हेंबर १९८८ मध्ये, ३० राष्ट्रीय पर्यावरण गटांच्या नेत्यांनी अमेरिकन गणराज्यांना भेटले आणि पर्यावरणीय मुद्द्यांवर विचार काही शिफारसी करण्यात आल्या. १९७२ मध्ये स्टॉकहोम येथे झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी पर्यावरण परिषदेत या चिंतेचे प्रतिबिंब उमटले होते. विकसनशील देशांतील अनेक शिष्टमंडळांनी असा युक्तिवाद केला की पर्यावरणीय समस्यांवर उपाय आर्थिक विकासात आहे. ब्राझिलियन शिष्टमंडळाने धूर हे पर्यावरणीय न्हासाचे नव्हे तर प्रगतीचे लक्षण असल्याचे घोषित केले. भारताच्या पंतप्रधानांनी घोषित केले: "गरिबी ही सर्वात मोठी समस्या आहे." तिसऱ्या जगातील देशांनी असे म्हणणे आहे की पश्चिमेकडील देश पर्यावरणीय समस्या अशा प्रमाणात वाढवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत जे उर्वरित जगाला अस्वीकार्य आहेत. याउलट विकसित देशांनी पर्यावरणाच्या न्हासासाठी गरीब देशांना प्रामुख्याने जबाबदार मानून पर्यावरणीय संकटासाठी सतत वाढत असलेल्या लोकसंख्येला जबाबदार मानले जाते. गरीब देशांमधील वाढत्या लोकसंख्येमुळे दुर्मिळ नैसर्गिक संसाधनांवर गंभीर ताण येतो. औद्योगिक पश्चिमेकडील देशांनी प्रगत प्रदूषण नियंत्रण तंत्रज्ञानाचा वापर करून त्यांच्या पर्यावरणीय समस्या, प्रामुख्याने हवा आणि जल प्रदूषणाच्या समस्या कमी करण्यासाठी उपाययोजना केल्या आहेत. परंतु आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये या समस्या वाढतच आहेत. प्रगत देशांना त्यांच्या लोकांना स्वच्छ वातावरण प्रदान करण्यात यश आले आहे. १९८२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या बैठकीत, ब्रिटिश सरकारमधील पर्यावरणमंत्र्यांनी घोषित केले की पश्चिमेकडील सर्व पर्यावरणीय समस्या सोडवल्या गेल्या आहेत आणि त्या फक्त तिसऱ्या जगातच राहिल्या आहेत.

निष्कर्ष :

२० व्या शतकात जागतिक लोकसंख्येत झालेली वाढ, जी प्रामुख्याने तिसऱ्या जगातील काही भागात लोकसंख्या स्फोटांमुळे झाली, ती पर्यावरणात घातक मानवी हस्तक्षेप निर्माण करण्यास सक्षम आहे. मानवी शक्तीमध्ये वाढ आपल्या पर्यावरणावर दबाव आणते ज्यामुळे कदाचित आपण त्याचा सामना करू शकणार नाही. शिवाय, प्रगत आधुनिक तंत्रज्ञान, जे आपल्या नैसर्गिक संसाधनांच्या मोठ्या प्रमाणात न्हासासाठी जबाबदार असू शकते, ते पर्यावरणाचा गैरवापर कमी करण्यासाठी आणि आपल्या नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करण्यासाठी सर्जनशीलपणे वापरले जाऊ शकते. या दिशेनेच पश्चिमेकडे, चांगले तंत्रज्ञान आणि संसाधने उपलब्ध असल्याने, नेतृत्व मिळू शकते. तसेच, त्याची मुळे आणि कारणे काहीही असोत, पर्यावरणाला असलेला धोका आणि परिणामी मानवजातीला होणारा धोका हा खरा आणि जागतिक आहे. केवळ त्यामधील कोणत्याही विशिष्ट क्षेत्राला नाही तर संपूर्ण पृथ्वीलाच नामशेष होण्याच्या धोक्याचा सामना करावा लागत आहे. म्हणूनच एका मर्यादेपलीकडे तो 'विकसित देश विरुद्ध विकसनशील देशांचा' प्रश्न राहून संपूर्ण मानवजातीचा प्रश्न बनतो. या अर्थाने पर्यावरणीय राजकारण हे खरोखरच एक जागतिक राजकारण आहे ज्यासाठी जागतिक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

- Eckersley Robyn, Environmentalism and Political Theory : Toward and Econcentric Approach, State University of New York Press, Albany, 1992.
Merchant, Carolyn, Ecology, Humanities Press International, Inc, 1994.
Merchant, Carolyn, Radical Ecology. The search for a livable world. Rout ledge. New York, 1992.